

واکاوی ابزارهای آزمون الهی از منظر نهج البلاغه

زهره خدابنده امیری^۱

چکیده

آزمون الهی یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه دینی است که در متون اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است. برای تحقق آزمون الهی باید انسان‌ها در شرایطی قرار بگیرند تا با افعال اختیاری خود به کمال برسند. بر اساس یافته‌های تحقیق، آزمون الهی در زندگی انسان امری فراگیر و مستمر است که از طریق ابزارهای گوناگون جهت فراهم‌سازی زمینه رشد و تعالی انسان انجام می‌شود. ابزارهای آزمون الهی در این منبع شریف در چهار محور اصلی دنیا، احکام الهی، فتنه‌های اجتماعی و وسوسه‌های شیطان دسته‌بندی می‌شوند. دنیا اعم از نعمت‌هایی مانند مال، فرزند، ستایش مردم، روزی، مقام و پرده‌پوشی الهی، و بلاهایی همچون گرسنگی، رنج، فقر، بیماری، ترس و کمبود باران و سنت‌هایی همچون املا و استدراج است. علاوه بر این، احکام دینی از جمله حج، روزه، جهاد و انفاق نیز به‌عنوان وسایلی برای سنجش میزان ایمان و تقوای انسان مطرح شده‌اند. از سوی دیگر، فتنه‌های اجتماعی شامل فتنه‌های آخرالزمان است. وسوسه‌های شیطان نیز به‌عنوان عاملی که شخصیت حقیقی افراد را آشکار می‌کنند، در نهج‌البلاغه مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با هدف واکاوی ابزارهای آزمون الهی از منظر امیرالمؤمنین علی (ع)، با روش توصیفی - تحلیلی به تحلیل محتوای خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: آزمون الهی، ابزار، نهج‌البلاغه، واکاوی.

^۱ . سطح دو، مدرسه علمیه الغدير، amiri.۷۲۲۳۳@gmail.com

مقدمه

انسان‌ها در مسیر زندگی با شرایط گوناگونی مواجه می‌شوند که هر یک از آن‌ها می‌تواند آزمونی برای ارزیابی میزان ایمان، تقوا و اخلاص آنان باشد. این آزمون‌ها به‌عنوان سنتی حتمی به اشکال مختلفی همچون برخورداری از نعمت‌ها، رویارویی با مشکلات، تکالیف دینی، فتنه‌های اجتماعی و وسوسه‌های شیطانی ظاهر می‌شوند و هر یک نقشی اساسی در رشد و تکامل انسان دارند. امام علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، به تفصیل ابزارهای گوناگون آزمون الهی را مورد بررسی قرار داده‌اند. بررسی ابزارهای آزمون الهی در نهج‌البلاغه می‌تواند به درک عمیق‌تر فلسفه این سنت الهی کمک کند. بر همین اساس، پژوهش حاضر به دنبال تحلیل ابزارهای آزمون الهی از منظر نهج‌البلاغه است.

پژوهش‌هایی پیرامون این موضوع توسط سایرین انجام شده است، به‌عنوان نمونه الهام پشوتن در پایان‌نامه خود با عنوان «فلسفه آزمایش و ابتلا از دیدگاه امام علی (ع)» به انواع آزمایش‌های الهی و فلسفه آنها در سخنان حضرت از کتب غررالحکم، نهج‌البلاغه و سایر سخنان حضرت پرداخته است. میثم همتیان در پایان‌نامه خود با عنوان «ابتلا و امتحان الهی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه» به وسایل، اهداف، نتایج و راهکارهای پیروزی در آزمون‌های الهی از منظر قرآن و نهج‌البلاغه پرداخته است. محمد اسماعیل‌زاده در پایان‌نامه خود با عنوان «آزمایش الهی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه» به دیدگاه کلی حضرت درباره آزمایش الهی، وسایل، اهداف و نتایج آن پرداخته است. بهرام کرم‌رازی در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی نقش و جایگاه آزمایش‌های الهی در تربیت انسان بر مبنای قرآن و نهج‌البلاغه» نیز به کارکردهای تربیتی آزمون الهی بر مبنای قرآن و نهج‌البلاغه پرداخته است. اما کمتر تحقیقی به طور جامع ابزارهای آزمون الهی را بر اساس نهج‌البلاغه بررسی کرده است. بیشتر مطالعات پیشین به تبیین آزمون‌های الهی در قرآن کریم یا از دیدگاه متکلمان و فلاسفه اسلامی پرداخته‌اند، اما این تحقیق تلاش دارد تا با تمرکز بر نهج‌البلاغه، ابعاد جدیدی از این مفهوم را آشکار سازد.

ضرورت پرداختن به این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که درک صحیح آزمون‌های الهی می‌تواند تأثیر بسزایی بر نگرش انسان نسبت به زندگی و نحوه مواجهه او با دشواری‌ها، نعمت‌ها و مسئولیت‌های اجتماعی داشته باشد. آگاهی از اینکه همه انسان‌ها در مسیر زندگی مورد آزمایش قرار می‌گیرند و هر نعمت و سختی می‌تواند وسیله‌ای برای سنجش و رشد باشد، دیدگاهی متعادل‌تر نسبت به زندگی ارائه می‌دهد. همچنین، این پژوهش می‌تواند در شناخت بهتر آموزه‌های نهج‌البلاغه و کاربرد آن در زندگی فردی و اجتماعی مؤثر باشد.

پژوهش حاضر به این پرسش اصلی می‌پردازد که ابزارهای آزمون الهی از منظر نهج‌البلاغه کدام‌اند؟ هدف این تحقیق، بررسی انواع آزمون‌های الهی بر اساس نهج‌البلاغه است. این پژوهش تلاش دارد تا با ارائه تحلیلی علمی و جامع، درک روشن‌تری از این سنت جامع و فراگیر ارائه کند.

۱- مفهوم‌شناسی

برای بررسی این مقاله نیاز است که مفهوم واژگان زیر مورد بررسی قرار بگیرد:

۱-۱- ابزار

ابزار به معنای افزار، ادات، وسیله و مایه است.^۱

۱-۲- نهج‌البلاغه

نهج‌البلاغه کتابی است که تعدادی از خطبه‌ها، نامه‌ها و جملات کوتاه امام علی (ع) در دوران خلافتش را در بر دارد.^۲ سید رضی نهج‌البلاغه را در سال ۴۰۰ ق جمع‌آوری کرده است.^۳

۱-۳- واکاوی

واکاوی از ترکیب وا + کاوی تشکیل شده است. وا که پیش از فعل آید به معنای باز، تجدید و دوبارگی است، همچنین به جهت تأکید می‌آید.^۴ کاویدن به معنای جستجو کردن، تفحص کردن و بحث کردن است.^۵

۲- آزمون الهی

آزمون اسم‌مصدر از آزمودن به معنای آزمایش، امتحان، تجربه، حاصل تجربه است.^۶ آزمایش انسان یعنی نمودار کردن توانایی و ایستادگی او در سختی و خوشی و اینکه در برابر مال و مقام و تندرستی و فراق‌های خواسته‌ها و یا خواری و ناداری و بیماری و بیچارگی چگونه ظاهر خواهد شد؟ خداوند مؤمنان را تمرین

۱. معین، فرهنگ معین یک‌جلدی، ص ۳۷.

۲. مصطفوی، معرفی نهج‌البلاغه، ص ۲۳.

۳. سید رضی، نهج‌البلاغه، ص ۵۵۹.

۴. معین، فرهنگ معین یک‌جلدی، ص ۱۵۷۸.

۵. همان، ص ۱۰۳۷.

۶. همان، ص ۳۷.

داده یا سختی و مشقت را بر آنان تحمیل می‌کند تا با این امتحان الهی، قلب‌هایشان به تقوا متخلّق گردد. در مقام ادعا هر کس می‌تواند خود را برترین مؤمن، بالاترین مجاهد و فداکارترین انسان معرفی کند، اما باید وزن و ارزش این ادعاها از طریق آزمون روشن شود.^۱

۲-۱- آزمون الهی و جایگاه آن در مبانی اندیشمندان اسلامی

شهید مطهری در این زمینه می‌نویسد: خداوند که به‌وسیله بلایا و شداید امتحان می‌کند به معنای این است که به‌وسیله این‌ها کسی را به کمالی که لایق آن است می‌رساند. فلسفه شداید و بلایا فقط سنجش وزن و درجه و کمیت نیست. زیاد کردن وزن و بالابردن درجه و افزایش دادن به کمیت است، امتحان نمی‌کند که وزن واقعی و حد و درجه معنوی و اندازه شخصیت کسی معلوم شود، امتحان می‌کند؛ یعنی در معرض بلایا و شداید قرار می‌دهد که بر وزن واقعی و درجه معنوی و حد شخصیت آن بنده افزوده شود.^۲

امام خمینی (ره) این‌گونه بیان می‌کنند: بالجمله هر چه حق جل جلاله به آن بندگان خود را امتحان فرماید، بلا و ابتلا است چه از قبیل امراض و اسقام و فقر و ذلت و ادبار دنیا باشد یا مقابلات آن‌ها که بسا باشد که انسان به کثرت جاه و اقتدار و مال و منال و ریاست و عزت و عظمت امتحان شود.^۳

علامه جعفری فرمودند: همان‌گونه که زرگر با ذوب کردن طلای مخلوط حقیقت و عیار آن را باز می‌کند و آن را تصفیه می‌نماید و طلای خالص آن را درمی‌آورد و خداوند نیز به‌منظور قراردادن در مجرای حوادث و باز شدن سطوح نفس آدمی در این دنیا و تصفیه نمودن آن، انسان‌ها را آزمایش می‌کند.^۴

۲-۲- آزمون الهی از منظر نهج البلاغه

امام علیه‌السلام در کلامی نورانی به طریقه آزمایش شخصیت انسان‌ها این‌گونه اشاره می‌کنند: «در دگرگونی روزگار گوهر شخصیت مردان شناخته می‌شود^۵». بسیار می‌شود که ظاهر و باطن افراد مختلف است؛ ظاهری آراسته دارند در حالی که درون، آلوده است. چگونه می‌توان به این تفاوت‌ها پی برد و درون

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۶، ص ۲۱۹.

۲. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، ص ۲۰۹.

۳. خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۲۰۴.

۴. جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۵۱-۱۵۰.

۵. نهج البلاغه، ص ۴۸۱، حکمت ۲۱۷.

اشخاص را کشف کرد؟ بهترین راه همان است که مولا در کلام بالا فرموده است. هنگامی صفحات اجتماع زیور و می گردد اینجاست که افراد باطن خود را که در حال عادی نشان نمی دادند آشکار می سازند. به تعبیر دیگر بهترین راه برای شناخت حقیقت و باطن انسان ها، حالاتی است که از خود در دگرگونی های اجتماعی بروز می دهند؛ دگرگونی احوال مفهوم جامعی است که هرگونه دگرگونی زندگی را شامل می شود: رسیدن به مال و ثروت یا فقر، پیدا کردن مقام یا سقوط از آن، بهبودی و تندرستی یا بیماری، فراهم آمدن اسباب شادی یا مصائب و حوادث دردناک اینها و مانند اینها بوته های امتحانی هستند که انسان ها در آن آزموده می شوند.^۱

در نهج البلاغه از واژگان ابتلا، فتنه، اختبار، تمحیص، امتحان و مشتقات آنها به معنای آزمون الهی استفاده شده است. ابتلا از ماده بَلَّ یَبْلُوْا به معنای خبر گرفتن^۲ و در اصطلاح به معنای قراردادن انسان ها در بستر حوادث تکوینی و تشریعی برای رسیدن به کمال لایق است.^۳ فتنه به معنای آزمایش و امتحان است که به صورت های مختلف انجام می گیرد. وقتی طلا را در آتش می نهند و می گذارند تا خوبی و بدی و عیار آن مشخص گردد.^۴ اختبار به معنای علم به چیزی است، اما به نظر می رسد که این واژه تنها بر علم به ظاهر چیزی اطلاق نمی شود، بلکه به باطن آن اشاره دارد که تنها از طریق تجربه قابل درک است.^۵ تمحیص به معنای تطهیر، پاک شدن و عاری شدن از عیب^۶ و در اصطلاح به معنای آزمایش انسان به وسیله تکالیف سخت و دشوار است تا خوبان از بدان جدا شوند.^۷ امتحان به معنای گداختن نقره و غیره و پاک کردن آن از آلودگی^۸، تصفیه و خالص کردن، آزمایش و واقع کردن در محنت و سختی است.^۹

۱. مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه السلام، ج ۱۳، ص ۶۶۶.

۲. مصطفوی، التحقيق فی کلمات قران الکریم، ج ۹، ص ۲۳.

۳. سبحانی تیریزی، دانشنامه کلام اسلامی، ج ۱، ص ۱۷.

۴. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۳۷۱.

۵. موسسه دائره المعارف الفقه الاسلامی، الموسوعه الفقہیہ، ج ۷، ص ۲۶۰.

۶. ابن منظور، لسان العرب، ج ۷، ص ۹۰.

۷. کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۹۴.

۸. معلوف، المنجد، ج ۲، ص ۱۹۰۷.

۹. جمعی از نویسندگان، المعجم الوسیط، ج ۱، ص ۸۵۶.

این‌وآن را به مردم رسانند. خدا درهای رحمت را به روی آنان باز کرده و سختی عذاب خویش را از آنان گرفته است. ای مردم! به‌زودی زمانی بر شما خواهد رسید که اسلام چونان ظرف واژگون شده، آنچه در آن است ریخته می‌شود. ای مردم! خداوند به شما ظلم نخواهد کرد و از این جهت تأمین داده است؛ اما هرگز شما را ایمن نساخت که آزمایش نفرماید.^۱ آگاه باشید، تیره‌روزی‌ها و آزمایش‌ها، همانند زمان بعثت پیامبر صلی‌الله‌علیه و آله بار دیگر به شما روی آورد. سوگند به خدایی که پیامبر صلی‌الله‌علیه و آله را به حق مبعوث کرد، سخت آزمایش می‌شوید، چون دانه‌ای که در غربال ریزند، یا غذایی که در دیگ گذارند! به هم خواهید ریخت، زیرورو خواهید شد، تا آن که پایین به بالا، و بالا به پایین رود؛ آنان که سابقه‌ای در اسلام داشتند، و تاکنون منزوی بودند، بر سر کار می‌آیند، و آنها که به‌ناحق، پیشی گرفتند، عقب زده خواهند شد!^۲»

بعضی احتمال داده‌اند که این جمله‌ها همگی اشاره به زمان‌های آینده باشد که بار دیگر اوضاع بر می‌گردد و بنی‌امیه بر سر کار می‌آیند و سابقین در اسلام را عقب می‌زنند و بازماندگان جاهلیت را بر سر کار می‌آورند.^۳

۳-۴- وسوسه‌های شیطان

خداوند از فرشتگان خواست تا آنچه در عهده دارند انجام دهند، و عهده‌ی را که پذیرفته‌اند وفا کنند، این‌گونه که بر آدم سجده کنند و او را بزرگ بشمارند، ولی غرور و خودبزرگ‌بینی شیطان را گرفت و شقاوت و بدی بر او غلبه کرد و به آفرینش خود از آتش افتخار نمود و آفرینش انسان از خاک را پست شمرد. خداوند برای سزاوار بودن شیطان به خشم الهی و برای کامل شدن آزمایش و تحقق وعده‌ها به او مهلت داد.^۴

لذا وجود شیطان مایه آزمایش بزرگی برای انسان‌ها و به تعبیر دیگر سبب تکامل افراد باایمان می‌شود، زیرا وجود این دشمن نیرومند برای مؤمنان آگاه و کسانی که می‌خواهند راه حق را بپویند نه‌تنها زیان‌بخش نیست بلکه وسیله پیشرفت و تکامل است، زیرا می‌دانیم هنگامی که انسان در مقابل دشمن

^۱ . نهج‌البلاغه، ص ۱۳۵، خطبه ۱۰۳.

^۲ . همان، ص ۳۹، خطبه ۱۶.

^۳ . مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه‌السلام، ج ۱، ص ۵۴۲.

^۴ . نهج‌البلاغه، ص ۲۳، خطبه ۱.

نیرومندی قرار می‌گیرد، تمام نیرو و توان و نبوغ خود را بسیج می‌کند، در نتیجه ترقی و تکامل حاصل می‌شود. اما کسانی که بیمار دل و سرکش و آلوده و گنهکارند، بر انحراف و بدبختی‌شان افزوده می‌شود و آنها در حقیقت مستحق چنین سرنوشتی هستند.^۱ همان‌گونه که در قرآن به این موضوع اشاره شده است: «لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْقَاسِيَةُ قُلُوبُهُمْ»؛ هدف این بود که خداوند القای شیطان را آزمایشی قرار دهد برای آنها که در دلهایشان بیماری است و آنها که سنگدلند.»

۴- تحلیل کارکردی ابزارهای آزمون الهی

امام علیه‌السلام فرمودند: «هیچ‌یک از شما نگوید: خداوند! به تو پناه می‌برم از امتحان شدن، زیرا هیچ‌کس نیست مگر این که امتحانی دارد، ولی کسی که می‌خواهد به خدا پناه ببرد از امتحانات گمراه‌کننده به خدا پناه برد.»^۳

امام علیه‌السلام در این گفتار حکمت‌آمیز خود به نکته مهمی اشاره می‌کند و آن عمومیت امتحان برای همه انسان‌ها و حتمی بودن آن در هر شرایط است. اصولاً دنیا دار امتحان، تکالیف و مسئولیت‌هاست و بشر برای تکامل آفریده شده و تکامل‌ها از مسیر امتحان‌ها می‌گذرد و بی امتحان راهی به سوی کمال نیست، بنابراین چنین دعایی مثل این است که انسان بگوید: خداوند! مرا به هیچ تکلیفی مکلف نکن. بدیهی است چنین دعایی دور از استجابت است. آزمون‌های الهی برای رساندن به کمال صورت می‌گیرد، مثل این که می‌دانیم فلان طلا ناخالصی دارد، آن را به کوره می‌بریم تا ناخالصی‌ها بسوزد و طلای خالص به دست آید.^۴

برای تحقق آزمایش و ابتلائات الهی باید زمینه ارتکاب افعال اختیاری و انتخاب راه و روش برای انسان‌ها فراهم گردد و چیزهایی در دسترس آنان قرار گیرد که به وسیله آنها آزموده شوند. این ابزارهای آزمایش، هم چیزهایی است که مورد پسند و خوشایند انسان‌هاست و هم چیزهایی است که آدمیان آنها را نمی‌پسندند و خوش نمی‌دارند. به دیگر سخن برای تحقق آزمایش، همواره باید خوشی‌ها و لذات و ناخوشی‌ها و آلامی وجود داشته باشند تا وسیله آزمایش انسان‌ها گردد. انسان‌ها موظف‌اند که از بعضی

۱. مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه‌السلام، ج ۱، ص ۱۹۲-۱۸۴.

۲. حج: ۵۳.

۳. نهج‌البلاغه با ترجمه فارسی روان، ص ۷۵۳، حکمت ۹۳.

۴. مکارم شیرازی، پیام امام امیرالمومنین علیه‌السلام، ج ۱۲، ص ۵۴۵.

خوشی‌ها صرف نظر کنند و بر پاره‌ای از ناخوشی‌ها صبر و شکیبایی ورزند و بدین ترتیب آزموده می‌شوند. پس وجود خوشی‌ها و لذات و نیز ناخوشی‌ها و آلام در زندگی دنیوی یک اصل است و در متن تدبیر الهی ملحوظ بوده است و چنین نیست که اصل بر این بوده است که همه انسان‌ها در دنیا خوش و خرم باشند و یک سلسله علل عارضی موجب پدیدآمدن ناخوشی‌ها و ناکامی‌ها شده است یا اصل بر این بوده است که انسان‌ها همه ناخوش و قرین درد و رنج باشند و یک رشته عوامل عرضی سبب پدیدارشدن خوشی‌ها و کامیابی‌ها شده است.^۱

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با عنوان «واکاوی ابزارهای آزمون الهی از منظر نهج‌البلاغه» به بررسی ابزارهای مختلف آزمون الهی بر اساس سخنان گران قدر امیرالمؤمنین علی (ع) در نهج‌البلاغه پرداخته است. از آنجایی که هیچ انسانی از آزمون الهی مستثنا نیست و شناخت ابزارهای آن موجب می‌شود که افراد با آگاهی و بصیرت بیشتری در مسیر زندگی گام بردارند و در برابر چالش‌ها استوار بمانند و نگرشی توحیدی به زندگانی داشته باشند، اهمیت این تحقیق روشن می‌شود. همچنین نهج‌البلاغه به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع اسلامی، دیدگاه جامعی درباره این موضوع ارائه می‌کند که بررسی و تبیین آن برای شناخت این سنت الهی و مسیر کمال انسان ضروری است.

در این پژوهش، فرضیه اصلی این بوده است که آزمون الهی، فرایندی همه‌جانبه و مستمر است که از طریق ابزارهای مختلفی همچون دنیا، نعمت‌ها، بلاها، احکام الهی، فتنه‌های اجتماعی و وسوسه‌های شیطان، انسان را در مسیر رشد و تعالی قرار می‌دهد. آزمون الهی نه تنها برای سنجش ایمان و تقوای انسان‌ها، بلکه برای پالایش و تکامل آنان طراحی شده است و به همین دلیل، افراد در شرایط گوناگون و از زوایای مختلف مورد امتحان قرار می‌گیرند.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بر اساس نهج‌البلاغه دنیا و آنچه در آن است، اعم از نعمت‌ها و بلاها، وسیله‌ای برای این آزمون قرار داده شده‌اند، نعمت‌هایی مانند اموال، اولاد، مقام، روزی و پرده‌پوشی الهی و بلاهایی مانند فقر، بیماری، گرسنگی و سنت‌هایی مانند املا و استدراج. این پژوهش همچنین نشان داد که احکام الهی همچون روزه، حج، جهاد و انفاق نیز به عنوان ابزارهای آزمون الهی در نظر گرفته شده‌اند که از طریق آن‌ها، میزان خلوص نیت و ایمان بندگان سنجیده می‌شود. از سوی دیگر، فتنه‌های

۱. مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از نگاه قرآن، ص ۴۳۰.

اجتماعی و وسوسه‌های شیطان نیز از جمله آزمون‌هایی هستند که نقش مهمی در آشکارسازی شخصیت حقیقی انسان‌ها دارند.

باتوجه به اهمیت این موضوع، پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌های آینده، مقایسه‌ای میان دیدگاه نهج‌البلاغه درباره آزمون الهی و قرآن و سایر منابع اسلامی صورت گیرد، تا ابعاد بیشتری از این مفهوم روشن شود. همچنین، بررسی پیامدهای اجتماعی و روان‌شناختی باور به آزمون الهی می‌تواند زمینه‌ای برای درک بهتر تأثیرات این آموزه در جوامع دینی باشد.

فهرست منابع

- ۱ قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی.
- ۲ نهج‌البلاغه، ترجمه: محمد دشتی.
- ۳ نهج‌البلاغه با ترجمه فارسی روان، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی.
- ۴ ابن میثم بحرانی، میثم، شرح نهج‌البلاغه ابن میثم، ترجمه: محمدی مقدم و نوایی، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۵ هـ.ش.
- ۵ اسماعیل‌زاده، محمد، «آزمایش الهی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام‌نور تهران، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۶ پشوتن، الهام، «فلسفه آزمایش و ابتلا از دیدگاه امام علی (ع)»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته معارف نهج‌البلاغه دانشکده معارف قرآنی اصفهان، ۱۳۹۰ هـ.ش.
- ۷ جعفری تبریزی، محمدتقی، ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ هفتم، ۱۳۷۶ هـ.ش.
- ۸ حسین‌زاده، علی‌محمد؛ بهروز، محمدرضا، «ابتلا و آزمایش الهی»، کلام اسلامی، شماره ۴۶، ۱۳۸۲ هـ.ش.
- ۹ خمینی، روح‌الله، شرح چهل حدیث، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ بیست و چهارم، ۱۳۸۰ هـ.ش.
- ۱۰ سبحانی تبریزی، جعفر، دانشنامه کلام اسلامی، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۳۹۰ هـ.ش.

- ۱۱ کرم رازی، بهرام، «بررسی نقش و جایگاه آزمایش‌های الهی در تربیت انسان بر مبنای قرآن و نهج‌البلاغه»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد گروه تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷ هـ.ش.
- ۱۲ کلینی، محمد، اصول کافی، ترجمه: حاج سید جواد مصطفوی، تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۹ هـ.ش.
- ۱۳ مصباح یزدی، محمدتقی، جامعه و تاریخ از نگاه قرآن، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (قدس سره)، چاپ هفتم، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۱۴ مصطفوی، سید جواد، «معرفی نهج‌البلاغه»، مجله مشکات، شماره ۱، پاییز ۱۳۶۱ هـ.ش.
- ۱۵ مطهری، مرتضی، بیست گفتار، تهران: صدرا، چاپ چهل و سوم، ۱۳۹۵ هـ.ش.
- ۱۶ معلوف، لویس، المنجد، ترجمه: محمد بندر ریگی، تهران: انتشارات ایران، چاپ ششم، ۱۳۸۶ هـ.ش.
- ۱۷ معین، محمد، فرهنگ معین یک‌جلدی، تهران: انتشارات راه رشد، چاپ دوم، ۱۳۸۵ هـ.ش.
- ۱۸ مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۸۶ هـ.ش.
- ۱۹ _____، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ هـ.ش.
- ۲۰ همتیان، میثم، «ابتلا و امتحان الهی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته الهیات دانشکده علوم انسانی دانشگاه ملایر، ۱۳۹۷ هـ.ش.
- ۲۱ ابن‌منظور، محمد، لسان العرب، بیروت: دار صادر، بی‌تا.
- ۲۲ راغب اصفهانی، حسین، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب، چاپ دوم، ۱۴۰۴ هـ.ق.
- ۲۳ مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات قران الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۸ هـ.ش.
- ۲۴ مصطفی، ابراهیم و دیگران، المعجم الوسیط، ترکیه - استانبول: دارالدعوه، چاپ یکم، ۱۳۶۸ هـ.ش.
- ۲۵ مؤسسه دائره المعارف الفقه الاسلامی، الموسوعه الفقهیه، کویت: دولة الكويت، وزارة الأوقاف و الشؤون الاسلامیه، ۱۴۱۴ هـ.ق.